

razvoju većih i manjih otoka, unutarnjih (priobalnih) i vanjskih (pučinskih) otoka u čemu se mora računati i s odumiranjem većeg broja manjih naselja u unutrašnjosti otoka, a u planiranju razvoja težište staviti na pojedine otočne centre koji će biti nositelji razvoja šireg područja. Gospodarski se razvoj u tim planovima i programima više ne može motriti generatorom razvoja stanovništva, nego valja identificirati potrebe lokalnog otočnog stanovništva a u ljudskom potencijalu otoka prepoznati moguće nositelje gospodarskog razvoja. Nejašmić s pravom upozorava: »Sve je zastupljenije stajalište koje ne prihvaća razvoj izvan potreba mjesnog stanovništva. Naime, svaki razvoj na otocima veći od potrebnog upitan je. S jedne strane, razlog je tomu pritisak na vrlo osjetljive prirodne resurse, a s druge, doseljavanje radne snage na otoke. To znači da otočno gospodarstvo, prije svega turizam, treba ostati u granicama održivog razvoja. Valja naći ravnotežu koja će poštovati materijalno bogatstvo pučanstva, ali bez uništavanja temelja na kojem to bogatstvo počiva« (Nejašmić, str. 428).

Ove odlike publikacije, među kojima metodologijska utemeljenost i korektnost te zalaganje za primjerenost razvojnog pristupa i instrumentarija osobitostima predmeta i zadace imaju posebnu važnost, čine ju nezaobilaznim štivom i izvorom podataka znanstvenicima i stručnjacima koji se bave demografskim, sociologijskim, socioantropologijskim, ekonomskim i srodnim istraživanjima otoka te akterima (nositeljima odnosno kreatorima odluka) razvoja otoka na nacionalnoj i lokalnoj razini.

Antun Petak

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Borut Brumen i Zmago Šmitek (ur.)

Zemljevidi časa / Maps of Time

Zbornik ob 60. obljetnici Oddelka za etnologiju in kulturno antropologijo

Ljubljana, Oddelek za etnologiju in kulturno antropologijo,
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2001, 243 str.

Ovim zbornikom - prepoznatljivog naziva *Zemljevidi vremena* - obilježena je 60. obljetnica Odsjeka za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani. Borut Brumen i Zmago Šmitek osmislili su ga kao prinos upoznavanju čitatelja s društvenim, kulturnim, regionalnim i teorijskim perspektivama o čovjekovoj percepciji vremena.

Zborniku je prethodio osvrt slovenskih znanstvenika na nove tendencije i perspektive o odnosu etnologije i antropologije koje su u proteklih desetak godina osvijetlile neke stare raspre i dvojbe, među kojima je i pitanje čovjekova razumijevanja vremena i naših života kroz vrijeme. Ti su trendovi u posljednjoj dekadi doveli do značajnih studija te potakli nova promišljanja slovenskih etnologa i antropologa. Želeći na svoj vlastiti način obilježiti tijek vremena i brojne događaje koji su dali pečat te utjecali na rad Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Ljubljani u proteklih 60 godina, Odsjek je krajem kolovoza i početkom rujna 2000. godine bio domaćin trodnevnoga međunarodnog simpozija *Maps of Time* ili *Zemljovidima vremena*, s kojega su neke rasprave o kulturalnim i društvenim odlikama vremena te o teorijskim aspektima vremenitosti objedinjene u ovome zborniku.

Na simpoziju je obilježena i 50. godišnjica smrti Ivana Benigara (1885. - 1950.), slovenskog istraživača čije je životno djelo usko vezano s temom simpozija. Taj poznati erudita cijeli je svoj život posvetio proučavanju argentinskih Indijanaca i autor je jedne od prvih antropoloških rasprava o percepciji vremena, te ga mnogi drže i prethodnikom slavnoga Edwarda Evansa Pritcharda. Valja se prisjetiti Benigarovih radova *O konceptu vremena kod Araukona* (*El concepto del tiempo entre los Araucanos*) te *O konceptu prostora i kauzaliteta kod Araukona* (*El concepto del espacio entre los Araucanos, El concepto de causalidad entre los Araucanos*), objavljenih tijekom 20-ih godina 20. stoljeća u časopisu Argentinskoga povijesnog i numizmatičkog društva (*Junta del historia y numismatica Argentina*), te napomenuti da je Benigarov značaj i u tome što je on počeo ispitivati Schopenhauerovu ideju o povezanosti čovjekovih koncepcija vremena i prostora s njegovom mogućnošću razumijevanja zakona kauzaliteta.

Urednici su zborniku namijenili ulogu vodiča u »zemljovidima vremena« nastalima u društvenim i humanističkim znanostima. Zbornik pruža etnologijski i antropologijski okvir, a temelji se uvjerenju da su svi doticaji s vremenom, kao i diskusija o tome, neposredno povezani s društvom i kulturom. Priređivače je mnogo manje zanimao filozofski diskurs o tome što jest vrijeme a puno više kulturni i društveni vremenski okvir. Međutim, kako odgovori znanstvenika teško mogu pružiti jedinstven i univerzalan pogled na ta pitanja, jer vremenitosti pristupaju na različite načine, ovaj zbornik valja tako motriti. Svaki je autor osvijetlio neko novo motrište, polazeći od svoje osobne i znanstvene perspektive. Zato nam nude razmatranja niza fenomena i otkrivaju brojne detalje o tome kako se vrijeme konstruira, te na koje ga sve načine možemo percipirati u sociologijskoj i društvenoj teoriji i praksi.

U zborniku su predstavljeni radovi četrnaestorice autora na slovenskom ili engleskom jeziku.

Troje autora bavi se uvijek zanimljivom temom povezanosti mitologije i vremenitosti - različitih percepcija vremena. Ovaj niz otvara slovenski autor Zmago Šmitek tekstom o vremenu u mitu i bajci *Time in myth and fairytale* (*Čas v mitu i pravlјici*). Korijene čovjekovog odnosa spram vremena autor istražuje pro-

mišljajući mitološko i legendarno te propitujući postojeća razmišljanja o cikličkim i linearnim vremenskim konceptima. Borut Ošljaj u prilogu *Sinbronost mitične zavesti (The Synchronism of Mythical Consciousness)* bavi se paradoksalnim karakterom mitske svijesti, što dokazuje interpretacijom mitskog shvaćanja vremena i prostora. Ošljaj paradoks ne pronalazi u mitu nego u stvaraocu mita, tj. mitskoj svijesti koja sama stvara simboličan svijet s kojim je potpuno i neodvojivo povezana. Napokon, istražujući svijet europske folklorne tradicije, Mirjam Mencej u prilogu *Čas v folklori (Time in Folklor)* pokazuje ulogu mita i rituala u razumijevanju cikličkih promjena u kalendarskom vremenskom sistemu. Raščlamba folklorne tradicije – legendi, napjeva te vjerovanja i običaja o *gospodarstvu vukova*, mitološkom biću u Slavena (ali i u drugih europskih naroda), ukazuje na ostatke mita čija je osnovna zadaća bila objasniti mijenu vremena i binarne opozicije godišnjih doba.

Nekoliko se autora pozabavilo manipulacijom vremenom. Prvo, istaknuta etnologinja i socijalna antropologinja Dunja Rihtman Auguštin u tekstu *O upravljanju s ritmi časa (On Controlling the Rhythms of Time)*, motreći godišnji kalendar kao kulturalno konstruiran fenomen, raspravlja o različitom utjecaju političkih režima iz druge polovice 20. stoljeća na »ritam vremena« u njezinoj državi. U etnološko-antropologijskoj perspektivi ona analizira invenciju novih, manje ili više političkih praznika koji su svoje mjesto našli u godišnjem kalendaru. I Borut Brumen u štivu pod nazivom *Umišljena tradicija »dobrih starih časov« (Invented Tradition of the »Good Old Times«)* obrađuje srodnu temu. Tvrdnje o »dobrim starim vremenima« javljaju se u mnogim društvima i one su, smatra autor, izraz selektivnog pamćenja zajednice kojim se ona kasnije služi u oblikovanju svoje »autentične prošlosti«. Takvom se društvenom konstrukcijom vremena uspostavlja kontinuitet s adekvatnom prošlošću; ona se reflektira u sadašnjosti a isto tako utječe i na budućnost i buduće strategije neke zajednice. Heidrun Friese u tekstu *Trenutek-prelom družboslovne teorije (The Moment - Rupture of Time)* posvetio je pozornost momentu. Podsjećajući da je »moderna« filozofska misao, od vremena Kierkegarda, Nitzschea pa sve do Husserla, Heidegera i drugih, u razmatranju konstrukcije vremena bila sklona naglašavanju pojma trenutka a ne strukture i kontinuiteta vremena, Friese naglašava da se trenutak može promatrati kao paradigma kroz koju se propituje kontinuitet povijesnog vremena te različiti društveni koncepti. Kompleksnost samog pojma trenutka, prema autoru, izuzetno je povoljna za propitivanje i razumijevanje koncepata kao što su vremenitost i historizam, sadašnjost i prošlost, te percepcija i memorija.

Uvid u svijet koji zasada ipak ostaje daleko iznad mogućnosti čovjekova shvaćanja, pruža Rajko Muršič u radu *O glasbi ki plete zvoke okoli časa (On Music that Knits Sounds around Time)*. On glazbu drži stvarateljicom jednoga drugoga, posve odvojenog, svijeta u kojemu je muzika medijator između ontološke i fenomenološke razine ljudskog iskustva.

U prilogu *Čas Drugega, čas sebe in čas pripovedi (Time of the Other, Time of the Self, Time of the Narrative)* Jurij Fikfak pozabavio se epistemološkim odnosom Se-

be i onog Drugoga. U antropološkim istraživanjima on razlikuje tri vremena: vrijeme istraživača (Sebe), informanta ili kazivača (Drugoga) i vrijeme naracije - opisa (i interpretacije) koji nastaje kasnije. Ta tri vremena stvaraju dinamiku istraživačkog procesa. Nove priče koje donosi narator, tj. istraživač, odraz su onog Drugoga i njegova vlastita vremena, ali postaju priče i o samom istraživaču.

Lingvističko antropološke aspekte u raspravu o vremenu uveo je Igor Ž. Žagar radom *Time as Tense and Aspect and How Language Changes Reality by Mouldling Time (Čas kot dovrš(e)nost i nedovrš(e)nost)*. Raščlanjajući vrijeme u strukturi jezika, on smatra da vrijeme počiva u samom jeziku i da je to moguće dokazati pomoću gramatike, gramatičkog vremena. Lingvističkim i filozofskim promišljanjem uporabe vremena u gramatici slovenski lingvisti bavili su se još krajem 19. stoljeća. Žagar također ističe da su određene dileme u njihovu promišljanju dovele do slučajnih produkata, kao što su korijeni performativne teorije.

Konrad Kostlin u prilogu *The Art of Producing Meaning and Sense (Umetnost stvaranja pomena in smisla)* izložio je promjene u shvaćanju i analizi konstrukcije vremenitosti, te sporosti i brzine u modernom zapadnom društvu. Prateći promjenu vrednovanja i odnosa prema visokoj i niskoj kulturi i tzv. brzim i sporim društvima od 19. stoljeća do danas, on pokazuje da se posljednjih godina uočava tendencija vrednovanja sporijeg ritma života.

Mmeđu priložima posvećenim izvaneuropskim prostorima, izdvaja se rasprava Jana Roskera - *Percepcija časa v kitajski tradiciji in sprememba koncepta časa v obdobju modernizacije Kitajske (Perception of Time in Traditional China : A Challenging Issue in the Methodology of Intercultural Research)* o konceptualizacijama vremena u tradicionalnoj kineskoj epistemologiji, a zaključnim se javlja tekst Georga Elwerta *In Search of Time, Different Time-Experiences in Different Cultures*. Njegovo je osnovno polazište da čovječanstvo ne pokazuje razlike u percepciji vremena već u socijalnoj organizaciji svoga vremena.

Osobitu pozornost pobuđuje **raščlamba aktualiziranja povijesti kao načina manipulacije vremenom** Christiana Giordana u radu *Mobilising History: The Politics of Time in European Societies (Mobilizacija zgodovine: politika časa v evropskih družbah)* (str. 171-193). Pitanjima i motivima reaktiviranja prošlosti u sadašnjosti Giordano pristupa ističući različit odnos povjesničara i antropologa prema povijesti, što i oblikuje njihov različit stav spram vremena. Povjesničaru je u svemu što je u sferi njegova interesa, počam od rekonstrukcije prošlih epoha, njihovih kolektivnih svijesti, socijalnih, ekonomskih odnosa pa i svakodnevnog života, primarno stvarno i konkretno vrijeme. Međutim, sociolozi i antropolozi su u pristupu povijesne dimenzije istraživane pojave puno manje opterećeni vremenom. Iako nije tek od sekundarne važnosti, vrijeme je za njih manje konkretno a više endogeno. Takav odnos prema vremenu reflektira antropološko shvaćanje povijesti. Kao istraživač koji na terenu djeluje u sadašnjosti, antropolog promatra i vrednuje prošlost kao silu koja uvjetuje sadašnjost. Povijest je za antropologa, ističe Giordano, gotovo uvijek aktualizirana prošlost

koja se u manjoj ili većoj mjeri svjesno mobilizira, aktivira u sadašnjosti, s konkretnom namjerom stvaranja osjećaja kolektivne pripadnosti ili konstrukcije identiteta, odašiljanja simboličkih ili metaforičkih poruka različitim društvenim akterima, učvršćivanja moći ili izraza društvenog nezadovoljstva, te suprotstavljanja neprihvatljivim uvjetima.

Antropološki su interesantna pitanja: kako određeni društveni akteri koriste prošle događaje u sadašnjosti? Na koji se način povijest reinterpretera, manipulira ili čak iznova stvara? Koje se činjenice izabiru a koje odbacuju te koji su razlozi takvom odabiru? U slučaju aktualizirane povijesti, problem konkretnog vremena je manje važan jer metafore, metonimi i alegorije koje ona uključuje, jednostavno prelaze godine i stoljeća.

Za primjer mobilizacije i uporabe prošlosti Giordano navodi sekvencu iz poljske povijesti. Godine 1794. kod Raclavica poljska je vojska (sastavljena od seljaka) pod sloganom *hraniti i braniti* izvojevala pobjedu nad Rusima. Dvjesto godina kasnije, 80-ih godina 20. stoljeća, isti se slogan *hraniti i braniti* pojavio na demonstraciji desnog krila *Solidarnosti* u Raclavicama protiv ruske vlasti, a demonstranti su bili odjeveni u ono što su smatrali da bi mogla biti odjeća seljaka iz 18. stoljeća. Poruka je imala biti: poljski su poljoprivrednici 20. stoljeća, jednako kao što su bili i seljaci u 18. stoljeću, spremni hraniti i braniti Poljsku od intervencije poznatog okupatora - Rusije.

Giordano drži da je aktualizacija povijesti neophodna za formiranje zajedništva neke grupe ili kolektiva, jer društva na okupu drži vjera u zajedničke značajke, riječju Maxa Webera - *Gemeinsamkeitglauben* (Weber, 1956., Vol. 1: 235). On ističe kako se često za tim pojmovima poseže u prošlost, u vjeri da veća starost označava i njihovu veću vrijednost i stabilnost. Aktualizirana povijest, međutim, nije uvijek vjerna rekonstrukcija prošlosti, već najčešće sadrži i poneku inovaciju. To se pogotovo očituje na primjeru mitova o nastanku neke grupe ili kolektiva. Autorov je stav da danas gotovo sva društva koja su nastala kao rezultat nekog političkog pakta, pa onda i moderne države, vuku svoj legitimitet iz srodnih mitova koji nastaju u određenom momentu i u određenim uvjetima - aktualizirana povijest na djelu. Za primjer u ovom slučaju izabrao je epizodu iz formiranja Švicarske u 19. stoljeću kada je za stabilnost nove države bila potrebna invencija mita o njezinu nastanku.

Giordano razmatra još jedan fenomen aktualizirane povijesti kojim se društvo služi tragajući za svojom unutarnjom kohezijom i kolektivnim identitetom - konstrukciju egzemplara koja se provodi osuvremenjivanjem povijesti. Pritom se osvrnuo više na načine stvaranja istaknutih ličnosti u određenom društvu nego na potrebu uzora. Dva najčešća načina stvaranja egzemplarnosti jesu proglašavanje osoba iz povijesti svetima ili herojima. Međutim, u različitim grupama, i u širem europskom kontekstu, mogu se uočiti različiti kriteriji po kojima se netko može proglasiti svecem ili herojem. Autor se osvrće na izrazitu prisutnost militantnih svetaca, primjerice Sv. Georgija, Sv. Dimitrija i Sv. Teodora diljem Rusi-

je i Rumunjske, pažljivo ukomponiranih u likovni prikaz scena bitaka, te na konstrukciju ruskih manastira koji su služili kao utvrde za obranu teritorija. Taj element, sugerira Giordano, može navesti na pomisao da konstrukcija egzemplara u centralnoj i istočnoj Europi počiva na uskoj vezi između crkvenih i ratnih uloga. Takav odnos i idućem koraku navodi na pitanja o vezi između svetošti i heroizma, ukoliko ovo posljednje aludira na vojne karakteristike. Čini se ipak da je u centralnoj i istočnoj Europi, češće nego u zapadnoj, konstrukcija egzemplara u terminima svetosti povezana sa značajkama heroizma, tj. vojne i pobjedničke moći povijesnih osoba. Kao primjere autor navodi ruske *bogatire*, branitelje Kijeva, i druge povijesne figure koje se uvijek smatralo herojima i osnivačima ruske domovine te su, kao i Aleksandar Nevski, proglašeni svetima i takvima se održali sve do danas.

U zapadnoj Europi situacija s vladarima proglašenim svetima nešto je drugačija. Ovdje dolazimo do novog fenomena: francuski povjesničar Marc Bloch u svojoj knjizi o »taumaturškim vladarima« spominje da su već od vremena srednjovjekovne Francuske i Engleske vladari proglašavani svetima, jer su to zaslužili svojom sposobnošću izvođenja čuda i tretiranja neizlječivih bolesti. Njihova karizma nije bila određena vojnim vještinama nego čudotvornim moćima i iscjeliteljskim sposobnostima. Čini se, dakle, da je riječ o mitskoj ili čudotvornoj kraljevskoj časti, prije nego o herojskoj. Ipak, razmatranje pojava egzemplara pobjednika navodi autora da mu suprotstavi mogućnost egzemplara gubitnika, za što je indikativan rad Tzvetana Todorova *L homme depays*. Todorov drži da je kolektivna memorija nekoga društva sklona zadržati dva tipa situacija: onaj koji donosi pobjedonosne heroje, ili onaj s nevinim žrtvama. Podrijetlom iz Bugarske, Todorov u njoj uočava fuziju dvaju ideala neophodnih za konstrukciju uzora. U Bugarskoj, i u susjednim balkanskim zemljama, konstrukcija egzemplara odvija se po principu u kojemu su heroji, ili sveci, u isto vrijeme i nevine žrtve nepodnošljive moći koja nameće sekularni jaram. Takav model balkanskog heroja - žrtve vidi se i na primjeru bugarskog pravoslavnog dakona Vasilija Levskog te velikoga patriotskog pjesnika Kriste Boteva, koji su svoju revolucionarnost platili mučeništvom u turskih okupatora.

Dublje razumijevanje tih fenomena, prema Giordanu, nalaže povijesno-antropološki argument, tj. pretpostavka da je osuvremenjivanje rezultat kognitivnog procesa utemeljenoga na povijesnom iskustvu određenog društva. Tada bismo se mogli zapitati ne bi li se herojski, ratnički i »maskulini« sveci mogli povezati s kroničnom nestabilnošću granica u centralnoj i istočnoj Europi. Gubitnički bi se egzemplari i ideja o neodjeljivosti heroja i žrtve, nadalje, mogli vidjeti kao izraz onih koji su stoljećima živjeli uz opresiju i osobnu nepravdu te se smatraju izdanim od strane povijesti. Stoga to svakako zahtijeva dublju povijesno-antropologijsku analizu.

Često se aktualizacija povijesti u praksi provodi destrukcijom prošlosti, tj. sistematičnom eliminacijom fakata, simbola i socijalnih praksi povezivanim s vremenima smatranim barbarskim i degenerativnim. Takvi su motivi često praćeni reverzibilitetom događaja u cilju vraćanja na ono »kako je bilo prije«,

prije nedavne prošlosti koja se pokazala fatalnom pogreškom. Takvo korištenje povijesti kao sredstva manipulacije autor analizira na primjeru institucionalnih elita država centralne i istočne Europe, koje su i same često bile žrtvama svojih vlastitih iluzija. U osvrtu na politiku socijalističkih režima u državama istočnog bloka on navodi primjere uništavanja isprava o zemljišnom vlasništvu što je činila komunistička vlast u vrijeme kolektivizacije u Bugarskoj, ili uništavanje arhitektonskih simbola u Njemačkoj koji su se mogli povezati s poviješću te države prije 1945. godine. U tom smislu povijest nije bila samo uništavana nego je istovremeno zamijenjena poviješću »kakva bi trebala biti«. Giordano se osvrće i na ulogu društvenih i kulturalnih znanstvenika u procesu manipulacije poviješću, na primjeru usredotočenosti etnologa na seljačku narodnu kulturu. Bez obzira na urbanizaciju ili proletarizaciju seljaka, željela se postići slika netaknute i nekapitalističke narodne kulture u čijem su širenju veliku ulogu odigrali i etnolozi.

Percepciju povijesti isto tako radikalno mijenja i tranzicija: socijalistička se prošlost proglašava lažnom a socijalizam fatalnom povijesnom pogreškom. Postkomunistička se politika ne služi selektivnom destrukcijom već reverzibilitetom, tj. pobijanjem, ukidanjem događaja. U takvom diskursu ponovno treba kreirati uvjete predsocijalističkog razdoblja. Društveni akteri koji provode reforme pozivaju se na slavno predsocijalističko vrijeme koje slovi kao osnova za promjenu sadašnjosti i određivanje budućnosti.

Samo nas prikaz namjerne uporabe prošlosti, kao aktualizirane povijesti, može vezati za racionalne aspekte ljudskog ponašanja. Giordano ističe da aktualizirana prošlost ne nastaje sama od sebe nego je vezana uz ono što je njemački povjesničar Koselleck nazvao sferom iskustva - *Erfahrungsraum* (Koselleck, 1979.: 349). Oni koji se pozivaju na prošlost, svjesno ili podsvjesno imaju utočište u selektivnom znanju koje je sažeto i stratificirano. Iz perspektive povijesne antropologije to bi značilo da svaki kolektiv, u odnosu na svoju vlastitu prošlost, ima neku vrstu kognitivnog kapitala koji reprezentira bazu određene svijesti ili povijesnog senzibiliteta (Geertz, 1983.:175).

Maja Pasarić
Zagreb, Hrvatska